

УДК 314.16

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2019.84.6>

І. О. МАРТИНЮК, Н. І. СОБОЛЕВА

АГЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті обґрунтовується актуальність з'ясування для сучасного етапу суспільного життя українського суспільства закономірностей процесів виникнення і динаміки соціальної напруженості, причин і наслідків відхилень її рівня від «нормальних значень», того, яким чином акумулюється енергія емоційно-психологічних станів соціального суб'єкта, впливаючи на ступінь соціальної стабільності, як запобігти деструктивним проявам порушення сформованого соціального порядку. На підставі даних моніторингу громадської думки, що проводиться Інститутом соціології НАН України з 1992 р., доведено, що основним чинником, об'єднуючим переважну частину респондентів у її оцінках стану справ і міри напруженості, є протестна налаштованість, яка своєю чергою ґрунтується на невдоволенні як власними умовами життя, так і внутрішньою та зовнішньою політикою, тотальній недовірі політичним партіям.

Напруженість є складним, поліморфним і багатонасиченим феноменом соціальної дійсності. Природа чинників, що її створюють, є різноплановою, і тим паче різноманітними є, власне, самі чинники, зокрема їх конфігурації, що призводять до того чи іншого стану напруженості. Однак спільною рисою різних видів напруженості, незалежно від форм її прояву, етапів, стадій існування, є існування певних суб'єктів (акторів, агентів), із чийми інтересами, потребами, цілями та діями пов'язується певний стан напруженості.

Дослідження свідчить про існування великого спектру проблем і наявність цілої групи соціальних агентів, що мають порівняно слабкий зв'язок зі станом напруженості, який, проте, за нагоди може розгорнутися в досить масштабні соціальні дії, переводячи стан соціальної напруженості у стан соціального конфлікту під впливом навіть випадкового емоційно яскраво забарвленого чинника.

Ключові слова: соціальна напруженість, агенти соціальної напруженості, причини соціальної напруженості.

Вельми актуальним для сучасного етапу суспільного життя українського суспільства є з'ясування закономірностей процесів виникнення і динаміки соціальної напруженості, причин і наслідків відхилень її рівня від «нормальних значень», того, яким чином акумулюється енергія емоційно-психологічних станів соціального суб'єкта (суспільства в цілому, окремих соціальних груп), впливаючи на ступінь соціальної стабільності, як запобігти деструктивним проявам порушення сформованого соціального порядку.

«Особливість нинішнього стану українського суспільства полягає в тому, що жодна інституціональна система не може взяти на себе роль

гаранта керованості і стійкості всієї соціальної системи, що свідчить про назрівання кризи державності. Говорячи про соціальну напруженість, маємо на увазі, що йдеться про соціальне явище, що відображає стан соціальних відносин, а не просто фіксації певного протистояння тих чи інших соціальних суб'єктів в період кризового розвитку суспільства» [1].

Напруженість є складним, поліморфним і багатоаспектним феноменом соціальної дійсності. Природа чинників, що її створюють, є різноплановою, і тим паче різноманітними є, власне, самі чинники, зокрема їх конфігурації, що призводять до того чи іншого стану напруженості. Однак спільною рисою різних видів напруженості, незалежно від форм її прояву, етапів, стадій існування, є існування певних суб'єктів (акторів, агентів), із чийми інтересами, потребами, цілями та діями пов'язується певний стан напруженості.

У моніторингу 2017 року, проведеному Інститутом соціології НАН України, в анкеті якого було закладено можливість більш-менш системно вивчити стан та причини напруженості в сучасному українському суспільстві, з'ясуванню проблеми, які саме соціальні агенти своїми діями чи бездіяльністю зумовили високу оцінку стану соціальної напруженості, слугувало запитання: «Хто, на Вашу думку, своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в нашій країні?»

Серед альтернатив, запропонованих в якості відповідей, представлене широке коло різноманітних соціальних акторів – міжнародних (лідери, країн Заходу, керівники Російської Федерації, міжнародні організації – МВФ, Всесвітній банк, Міжнародні благодійні фонди – «Відродження», Макартурів тощо), державно-інституційних (нинішні очільники держави (Президент, Уряд, Верховна рада), судді, співробітники правоохоронних органів (поліції, прокуратури), політичні (політики, радикали, сепаратисти), соціальні групи (інтелігенція, олігархи, пасивна більшість населення) впливові соціально-професійні групи (журналісти, блогери, релігійні діячі), криміналітет.

Цей перелік, як і будь-який перелік, є неповним. На жаль, обмеженість обсягу опитувальника не дозволила включити такі альтернативи, як «волонтери» або «органи місцевої влади». Однак отримані відповіді свідчать, що перелік запропонованих альтернатив був досить вичерпним: якийсь інший варіант відповіді запропонували лише 0,4% опитаних. Показовими є ще три кількісні результати: не відповіли на запитання всього 0,1% респондентів, відповіли непевним чином – 4,3%, вважають, що ніхто конкретно не винен, так склалися обставини 2%. Перший показник вказує на зрозумілість формулювання запитання, а також високу якість проведення польового етапу дослідження, бо отриманий майже стовідсотковий результат свідчить як про високий професіоналізм інтерв'юєрів, так і про сумлінність респондентів. Другий показник відображає, на наш погляд, певність, усталеність

громадської думки щодо даної проблеми, коли лише кожен двадцять п'ятий опитуваний виявився не в змозі визначитися з власною opinією. Третій показник підтверджує наше теоретичне припущення щодо того, що погіршення стану справ і виникнення відповідної напруженості не буває без конкретних винуватців, тобто можливість безсуб'єктного виникнення напруженості припускає лише мізерна частка опитаних – тільки два відсотки. Загалом ці дані засвідчують, що громадська думка населення України визначилася (поза тим, вірною чи неправильною, справедливою чи несправедливою, істинною чи помилковою є така оцінка) щодо соціальних агентів, чий дії чи, навпаки, бездіяльність є причиною погіршення стану справ в країні, принаймні з погляду учасників опитування.

За даними опитування, фактично позбавляються від відповідальності за погіршення ситуації в нашій країні інтелігенція (відмітив 1% опитаних) та релігійні діячі (2,1%), журналісти та блогери (3,6%). Хоча і ті, й ті представляють сферу духовного виробництва, мають високий рівень освіти й, здавалося б, мусили б очоловати пошук шляхів до покращення становища. Однак громадська думка, схоже, оперує іншими, більш прагматичними уявленнями про важелі, здатні змінити ситуацію так би мовити в режимі он-лайн. Тому віддалені перспективи, у яких виховний вплив з боку зазначених категорій міг би відігравати значущу роль, рішуче знімаються з шальок історичних терезів.

Не вбачають суттєвого впливу на погіршення ситуації респонденти і з боку лідерів країн Заходу (надають негативного значення їх зусиллям щодо врегулювання наших внутрішніх проблем лише 7% учасників опитування). Імовірно, що згадані 7 відсотків – це лише данина пропагандистським зусиллям частини ЗМІ розглядати ситуацію в Україні як наслідок змови великих політичних гравців, відгомін конспірологічних теорій радянських часів про «довгі руки Заходу», що прагнуть маніпулювати станом справ задля якихось стратегічних зисків. Так чи інакше, вважаємо за можливе знехтувати цією думкою як неістотною для подальшого розвитку українського суспільства.

Більшість запропонованих до оцінки соціальних агентів так само характеризуються, на думку респондентів, незначущістю впливу; за даними моніторингу-2017 вносять їх до числа негативних за підсумками соціальних дій агентів від 11 до 20 відсотків опитаних.

Отже, дослідження свідчить про існування великого спектру проблем і наявність цілої групи соціальних агентів, що мають порівняно слабкий зв'язок зі станом напруженості, який, проте, за нагоди може розгорнутися в досить масштабні соціальні дії, переводячи стан соціальної напруженості у стан соціального конфлікту під впливом навіть випадкового емоційно яскраво забарвленого чинника (як-от побиття протестуючого студентства співробітниками правоохоронних сил у листопаді 2013 р., що стало релізером наступної Революції гідності).

Окремим випадком у цьому ряду стоїть оцінка громадською думкою керівництва Російської Федерації – 27,8% респондентів упевнені, що дії цього соціального суб'єкта спричинюють погіршення ситуації в Україні. Якою мірою причиною такої оцінки справді є дії (і які саме) кремлівського керівництва, а якою це наслідок інформаційної війни – сказати складно. Зважаючи на такі обставини, ми вирішили залишити осторонь проблему реального впливу керівництва сусідньої держави на внутрішню українську ситуацію, хоча маємо відмітити існування такого впливу.

Нарешті ми дійшли до основних трьох соціальних агентів, з діями чи бездіяльністю яких пов'язане, згідно з думками учасників опитування, зростання напруженості в суспільстві. Насамперед це «нинішні очільники держави (Президент, Уряд, Верховна рада)» – цю позицію відзначили 74,3% опитаних; «політики» – 51,5%; «олігархи» – 42,2%. Ці соціальні агенти справді мають можливість використати ті чи ті важелі впливу на ситуацію, тож звичайна логіка підказує шукати у їхніх діях причини зростання соціальної напруженості.

Спробуємо виявити, які властивості відрізняють суб'єктів наведених оцінок і чи є певні закономірності, що дозволили інтегруватися саме такій конфігурації думок щодо того, кого вважати винуватцем суспільних негараздів.

Для того, щоб зручніше було оперувати даними під час аналізу залежностей виділених за результатами розподілу відповідей груп від тих чи тих чинників, назвемо умовно тих, що вважають винними у погіршенні ситуації нинішніх очільників держави (Президент, Уряд, Верховна рада) «антивладними»; тих, що звинувачують у посиленні напруженості політиків «супротивники політиків»; тих, що вбачають у погіршенні стану справ результат діяльності олігархів «антиолігархатом». На жаль, сумісність відповідей на запитання про суб'єктів посилення напруженості призвело до того, що ряд відповідей, що становлять ядро громадської думки з цього приводу, «наклалися» одна на одну, через що розбіжності між виділеними нами групами відповідей надто малі.

Тому доводиться відмовитися від системного порівняння виділених груп, лише час від часу вдаючись до нього у випадках, коли розбіжності у відповідях стають статистично значущими за рахунок думок тієї частини респондентів, що не належить водночас до виділених нами груп.

Однак зараз нас цікавлять сукупні характеристики цих трьох груп, що складають стержень громадської думки з приводу суб'єктів напруженості. З погляду вікового складу респондентів, що належать до ядра, переважають представники середнього віку, що становлять мало не половину тих, що відповіли; на другому місці перебувають представники старшого покоління; на третьому – молодь. Водночас потрібно відмітити, що за віковою ознакою, з одного боку, характерною є представленість усіх

соціально-вікових груп, з іншого – має місце певне зміщення убік старших вікових груп. Можливо, дається взнаки, що це покоління пам'ятає ще з радянських часів крилатий вислів В. Леніна: «Люди завжди були і завжди будуть дурненькими жертвами обману і самообману в політиці, поки вони не навчаться за всякими моральними, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками знаходити інтереси тих чи інших класів» [9, с. 46]. Тобто хоч і невелике, але характерне зміщення вікового розподілу убік старших соціально-демографічних груп свідчить, на нашу думку, про зваженість, що спирається на політичний і життєвий досвід, оцінок тих соціальних агентів, що пов'язують зростання рівня напруженості с владою і політичним істеблішментом.

Не слід ігнорувати й залежність, що простежується між вибором одного з трьох основних варіантів відповіді на запитання про соціальних суб'єктів, що винні у погіршенні стану напруженості і рівнем освіти. Розподіл по освіті демонструє підвищений порівняно з генеральною сукупністю відсоток освічених людей. Передують люди з середньою спеціальною освітою, ненабагато менше тих, що мають неповну або повну вищу освіту, що означає, на наш погляд, те, що наведені оцінки суб'єктів напруженості надані освіченою частиною українського суспільства.

З погляду національної належності серед опитаних 91,8% українців, 7,1% росіян, 1% представників інших національностей Підвищений відсоток українців пов'язаний насамперед з відсутністю зі зрозумілих причин серед опитаних представників таких осередків етнічних росіян, як Донбас і Крим. Однак вірогідним є і припущення про те, що переважання українців серед респондентів, що звинувачують владу, політиків й олігархів в існуванні підвищеної напруженості, свідчить про їх зрослу самосвідомість, стурбованість діями *української влади*.

Не надають підґрунтя для пошуку статистичних закономірностей і дані про особливості віросповідання досліджуваних груп. Три чверті кожної з них складають віряни православних конфесій, так само, як і по виборці у цілому (75,6%). Не релігійним в середньому виявився кожен восьмий (12,6%); більш детально залежність між релігійними переконаннями, причинами і суб'єктами існування напруженості представлено в окремому дописі.

Щодо поселенських характеристик варто відмітити порівняно високий відсоток сільських жителів – 31,6%, якщо ж врахувати ще мешканців селищ міського типу, що тяжіють за способом життя до сільських поселень, то разом їхня чисельність перевищує 40% опитаних. Найбільшу чисельність серед респондентів-містян складають жителі міст-мільйонників (17,6%), решта типів міст представлена у межах 10 і менше відсотків респондентів. Здебільшого вищою політичною і соціальною активністю відрізняється саме міське населення; на це, здавалося, вказує і високий освітній рівень учасників опитування, що визначилися щодо суб'єктів погіршення ситуації в країні. Значна кількість

сільських мешканців у виділених нами групах і в цілому по виборці свідчить про глибинність процесу зростання напруженості, який зачепив навіть традиційно аполітичну частину населення і про масштаби невдоволення владою, політиками й олігархічним устроєм, що склався в Україні за період незалежності.

Звертає на себе увагу нерівномірність розміщення ядра у соціальному просторі України, особливо порівняно з рештою респондентів, що брали участь в опитуванні. Має місце порівняно менша концентрація тих, хто належить до ядра, на Заході країни (див. табл. 1). І навпаки, протилежна за спрямованістю тенденція спостерігається серед решти учасників опитування («периферії»), що не звинувачують у наростанні напруженості владну еліту, політиків чи олігархів. Виникає значуща різниця між представленістю ядра і периферії у західному регіоні, хоч і не така значна, як можна було очікувати.

Таблиця 1

**Розподіл ядра та периферії респондентів по запитанню
щодо соціальних суб'єктів зростання напруженості
з погляду регіонів перебування, 2017, %**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Всього
Ядро	19.4	36.8	11.0	32.8	100.0
периферія	25.1	36.1	9.9	28.9	100.0

Підводячи підсумок аналізу «паспортних даних» груп, виділених нами на підставі типів відповіді на запитання щодо агентів зростання напруженості, мусимо констатувати, що є певні особливості соціально-структурних і соціально-демографічних характеристик цих груп: з гендерного погляду серед категорії ядра опитаних переважають чоловіки, відмічається порівняно вищий освітній рівень, значна частка сільського населення, зміщення вікової структури у бік старших за віком груп. У той же час оцінка соціальних агентів, що сприяють зростанню соціальної напруженості, лише незначною мірою залежить від етнічно-національних і релігійних показників. Тож спробуємо пошукати характерні зв'язки в інших сферах – ціннісних, світоглядних, самооціночних і самоідентифікаційних.

Зовнішньополітичні орієнтації

Центральною віссю, навколо і уздовж якої усі роки незалежності вибудовуються геополітичні орієнтації, настрої, ціннісні пріоритети, є вісь «Євросоюз – Росія», що зумовлює характер політичної, економічної і культурної спрямованості. З плином років залежно від конкретно-історичних обставин відбуваються коливання громадської думки у той чи інший бік, однак питання про визначення превалюючого вектору залишається принциповим для самовизначення не лише політичної лінії, а й буденних орієнтацій населення.

Це питання показово проступає й під час порівняння позицій респондентів, що утворюють ядро (винні владна еліта, політики, олігархи) і периферію (до погіршення ситуації в країні причетні інші соціальні суб'єкти) під час оцінки соціальних агентів напруженості в суспільстві.

Тривалий час панівною в громадській думці населення України панівною була орієнтація на зближення з Росією; значною мірою поступалася їй в популярності ідея інтеграції до Євросоюзу попри усі зусилля державного пропагандистського механізму. Анексія Криму, неоголошена гібридна війна в Донбасі позбавили ідею альянсу з Росією привабливості для більшості українців. Однак за збереження загалом негативного ставлення у більшості опитаних до ідеї союзу з Росією і Білоруссю, незалежно від того, відносяться вони до ядра чи периферії, не означає тотожності їхніх позицій (див. табл. 2)

Таблиця 2
Розподіл відповідей респондентів, віднесених до ядра і периферії, на запитання про ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, 2017, %

	Скоріше негативно	Важко сказати	Скоріше позитивно	Всього
ядро	58.6	18.2	23.3	100.0
периферія	71.5	16.6	11.9	100.0

Як видно з таблиці 2, при тому, що більшість в обох групах скоріше негативно ставиться до ідеї союзу з двома колишніми республіками СРСР, відрізняються спільним етнічним слов'янським походженням населення, периферія більш тверда в своїх негативних намірах; водночас серед ядра майже кожен четвертий прихильно ставиться до ідеї такого союзу.

Аналогічною, хоч і не такою виразною є ситуація з відповідями на питання моніторингу про вступ України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану, Вірменії і Киргизстану, а також про вступ України до Євразійського економічного союзу (Росія, Білорусь, Казахстан, Вірменія, Киргизстан) – симпатії до співпраці з Росією у різних форматах висловлює приблизно чверть респондентів ядра і приблизно на 10% менше з периферії (різниця в усіх випадках є значущою на рівні 1%).

Коли ж ми розглядаємо ставлення респондентів до вступу України до Європейського: так само її підтримує більшість усіх респондентів, однак якщо серед ядра її прихильниками є трохи більше половини (51,4%), а супротивниками трохи більше чверті (27,8%), то для периферії вона є привабливою для двох третин (65,5%), негативне ставлення демонструє лише кожен шостий (16%).

Що ж до вступу в НАТО, то в ядрі думки розділилися майже навпіл, навіть з невеликою перевагою супротивників цієї ідеї (відповідно 40%

і 37,4%), то серед респондентів, віднесених до периферії, ідея вступу України до НАТО хоч і не досягла більшості (підтримують її 48,8%, негативно ставляться 24,7%), але виразно виступає провідною.

Подібні розходження між ядром і периферією бачимо не лише у сфері політичного планування, а й у ставленні до практичної взаємодії держав. Щодо того, якими б респонденти ядра хотіли бачити відносини України з Росією, найпоширенішою є думка, що вони мають бути такими, як між дружніми державами – без віз та митниці на кордоні (так вважають 38,9%, а якщо долучити 13,7% тих, хто вважає, що Україна і Росія мають об'єднатися в економічний союз – з вільним пересуванням товарів, робочої сили, та 3,6% тих, на чю думку Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу, то разом це становитиме 56,2%, тоді як позицію, що відносини мають бути такими, як між сусідніми державами – з візами та митницями на кордоні, займають 36,9%.

Саме остання позиція є найпоширенішою серед респондентів, що належать до периферії (48,8%), хоча серед них чимало й тих, хто прагнуть дружніх стосунків між державами (30,9%). Проте удвічі менше, ніж у ядрі прихильників економічного союзу з Росією (6,7%) і мізерний відсоток (1,5%) тих, хто прагне до повного об'єднання країн.

Дружні настрої щодо стосунків з країною, з якою країна проживання фактично веде війну, нехай не у повномасштабній, а гібридній формі, виглядали б парадоксальними, якщо забути про існування ціннісно-орієнтаційної осі «схід – захід», про яку йшлося вище. За самооцінкою поведінки громадян східноєвропейських країн (так чи скоріше так вважають 48,5%), проєвропейська налаштованість властива 28,5%. Для респондентів периферії, навпаки, ближчими є західноєвропейські цінності (38,8%), хоча перевага цих орієнтацій порівняно зі східноєвропейськими не надто велика (на останні орієнтуються 33,8%).

Як бачимо, кількість прихильників європейського курсу більш ніж удвічі перевищує кількість його супротивників. Однак це не голосування, де рішення ухвалюється простою або кваліфікованою більшістю голосів. Свого часу, досліджуючи закономірності соціальної інтеграції, ми писали про те, що парціальна (часткова) інтеграція навколо певного солідаритету приводить або до консолідації супротивних сил, або до їх соціальної мімікрії, що у кінцевому підсумку небезпечна тоталітаризмом. Так, перемога Євромайдану багатьом потьмарила адекватне сприйняття дійсності, у результаті чого виникла ситуація у Донбасі.

У нашому випадку європейськи орієнтована частина респондентів складає більшість, проте далеко не абсолютну. В середньому кожен четвертий ставиться до європейськи орієнтованого вибору негативно, ще 20% остаточно ще не визначилися.

Століттями Україна перебувала під орудою російського царату, згодом стала периферією радянського тоталітарного суспільства; ці

періоди мали й позитивні моменти, особливо за радянських часів. Тому продовжує залишатися досить сильною традиція культурного єднання з народами, що лишилися на пострадянському просторі, надто з тими, з якими зближує схожі культура, мова, звичаї, соціальна пам'ять. І не викликає великого подиву те, що далеко не всі сприймають Російську Федерацію як країну-агресора, бо ідентифікують себе з «проросійським» вектором вибору. І навіть за умов багаторічного ведення нею так званої «гібридної війни» проти України, близько чверті у складі ядра і кожен шостий з респондентів у складі периферії схиляються до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі.

Отже, проєвропейський вектор орієнтацій хоч і зміцнився останнім часом, але не перетворився на життєвий орієнтир для більшості населення; значна його маса зберігає проросійські настрої. Логічно, що ці настрої порівняно сильніші у ядрі, бо очільники держави проводять політику, орієнтовану на захист інтересів України – як вони їх розуміють, а їх критики дотримуються іншої думки. Тому, сприймаючи національно орієнтований політичний курс як перешкоду своїм інтересам, прихильники такого погляду незгодні з започаткованими реформами. Тобто протестний рух включає не лише тих, хто незадоволений недостатністю зробленого, а й тих, хто за переконаннями виступає проти європейських цінностей. У цьому, на наш погляд, криється одна з системних причин соціальної напруженості.

Економічні орієнтації

У перехідний період виникає ряд проблем у сфері економічної організації суспільства, які в макроекономічному сенсі зводяться до двох: участь держави в управлінні економікою і власність на засоби виробництва. Спробуємо з'ясувати, чи є зв'язок між цими проблемами і оцінкою соціальних агентів, що сприяють збільшенню напруженості.

Щодо ставлення до участі держави в управлінні економікою, то здебільшого представники ядра, що незадоволені владою, політиками й засиллям олігархів, віддають перевагу (47,8%) зваженому міркуванню про те, що треба поєднати державне управління і ринкові методи; понад чверть висловили консервативний погляд, що найдоцільнішим є повернення до повного контролю економіки з боку держави; порівняно невеликою є група ліберально налаштованих респондентів (12,4%), що вірять у саморегуляційний потенціал ринку. Серед респондентів, що представляють периферію, так само превалюючим є судження про доцільність поєднання державного управління і ринкових методів (44,9%), однак адептів регулюючої сили ринку порівняно більше – 19,7%. Тобто потрібно відмітити, що значна кількість респондентів ядра налаштована консервативніше, так що роздратування діями влади, політиків й олігархів певною мірою можна пов'язати не лише з відсутністю помітних економічних успіхів в зазначених соціальних агентів, тими порівняно невеликими досягненнями, що ними здобуто, а стратегічним економічним курсом на ринкові перетворення.

Якщо розглянути ставлення до приватної власності на підприємства і землю, то в обох випадках відсоток незгодних становить серед ядра понад третину (відповідно 35,1% і 36%), тоді як серед периферії істотно менше (23,4% і 26,1%).

Однак попри це існування в Україні великих приватних підприємств влаштовує більшість у кожній з виділених груп: серед ядра доцільність їх існування визнають 51,3%, серед периферії – 61,1%. Якщо ж ми звернемося до запитання моніторингу-2017: «Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?», бачимо коливання в другий бік: респонденти, що належать до ядра, здебільшого вважають за доцільне повернути великі приватні підприємства у власність держави (57,3%), не підтримують цю думку 28,7%; серед респондентів периферії першу думку підтримали 47,7%, другу – 31,9%. Це знову ж таки змушує пов'язувати невдоволення основної частини респондентів не лише з низькою ефективністю дій влади або політичної системи, а й обраним курсом на тотальну приватизацію. Тобто є підстави говорити про певну суперечність, щонайменше – різнорівневих диспозицій, надто виражену у ядра, неготовність громадської думки до «великої» приватизації, передчасність чи невчасність політики, спрямованої на перехід у приватну власність великих підприємств, що підтримує високий рівень соціальної напруженості.

Така сама суперечлива тенденція – сполучення негативного відношення до можливості приватизації землі з позитивним сприйняттям існування приватизованих земель в сьогоденні української економіки й визнанням водночас доцільності її повернення у власність держави спостерігається стосовно проблеми приватизації землі. Але порівняно з протиріччями відношення до приватизації великих підприємств вона виражена у м'якшій, згладженій формі.

Парадоксальність отриманих даних очевидна, відповідь щодо її причин слід шукати, на наш погляд, почасти в особливостях української приватизації, що у народі отримала назву «узаконеного грабунку», почасти у суперечливості диспозицій різного рівня (феномен Ла П'єра). Проте у будь-якому випадку розрив бажаного і дійсного, розуміння нереальності спроб розвернути рух суспільства у зворотному напрямі викликає невдоволення, а разом з ним і підтримує стан напруженості в масовій свідомості українців.

Політичні орієнтації

У цій сфері помітні певні розширення, які можуть стати ключем до розуміння як протестних мотивів взагалі, так і орієнтаційних особливостей як ядра, так і периферії. Багато що прояснює відповідь на запитання: «Чи є в країні така політична партія, яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?» (відповіді на нього наведені в табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей серед ядра та периферії щодо існування в країні ідеологічно близької партії, 2017, %

	Є така партія	Немає	Важко сказати	ВСЬОГО
ядро	29.1	59.2	11.7	100.0
периферія	32.3	51.7	16.0	100.0

Причини, на наш погляд, слід шукати, з одного боку, в соціально-політичній пасивності опитуваних – членами політичних партій є в середньому лише 2,3%, тоді як майже 98% не належать до якоїсь політичної партії; з другого – у розчаруванні населення і недовірі до партій, які навіть висуваючи близькі населенню гасла, не дотримуються їх.

Лише третина опитаних ідентифікує себе з якимось політичним рухом чи партією, більшість і серед ядра, і серед периферії не бачить для себе такої політичної сили. З огляду на важливість цього самовизначення вимірювання щодо нього дублювалося шляхом застосування другого запитання: «Чи є серед політичних партій України така, яка відстоює інтереси таких людей, як Ви?» Відповіді практично співпали; майже ідентичний характер відповідей підтверджує усталеність загальної картини – менше третини дорослого населення більш-менш чітко визначилися щодо власних партійних переважень.

Ці приблизно 30 відсотків, що визначилися відносно прийнятних для них політичних партій, є надто розпорошеними. На наш погляд, ця ситуація з роздрібненістю прихильників тих чи інших партій демонструє, що визначення соціальних агентів, відповідальних за погіршення ситуації в країні, бере начало з різних ідейних джерел, які тимчасово об'єднуються на платформі протесту проти існуючої влади. Однак солідаризація «проти» обмежена у конструктивних діях самою своєю метою, з досягненням якої зникає підстава для об'єднання.

Гірше того, розчарування у суб'єктах політичного досягнення поставлених цілей тісно пов'язане зі ставленням до демократії в цілому, насамперед до такої її іманентної якості, як багатопартійність. Показово, що на запитання про те, чи потрібна Україні багатопартійна система, більшість респондентів з ядра заявили, що «ні» (41,2%). Протилежної думки дотримуються 33,8%. Четверть не визначилася зі своїми ставленням. Серед респондентів периферії основною думкою є все ж визнання цінності багатопартійної системи (38%), однак перевага прихильників цієї позиції є зовсім незначною (не поділяють її 32,8%). У результаті депривації довіри до політичного інституту демократії ядро не бачить достойних кандидатів на роль очільників країни; вважають, що в Україні є підходящі лідери, лише кожен п'ятий (21,7%); серед респондентів периферії ситуація значущо відрізняється – такої думки дотримується майже кожний третій (30,7%). Це, на наш погляд, одна з основних причин «пробуксування» демократичних реформ в Україні – люди не сподіваються на вибори, тому що не вірять, що від їх результатів зміниться їхнє життя. Серед респондентів ядра таку думку повністю поділяють 42,3%, «скоріше

поділяють» 29,6%, разом понад дві третини (71,9%). Респонденти периферії ще покладають певні надії на демократичні механізми регулювання – зовсім не вірять у можливості змін шляхом виборів 17,6%, скоріше не вірять 37,5%. Про це свідчить і більша поміркованість під час оцінки діяльності П. Порошенка на посаді Президента України (нагадаємо: моніторинг-2017 проводився за 2 роки до перевиборів). Серед респондентів ядра по шкалі з 10 максимальних балів оцінили його діяльність не вище трьох балів 75,1%, серед респондентів периферії оцінками не вище трьох балів відзначилися 39%, що майже вдвічі менше. Однак за такого рівня зневіри у легітимних способах і суб'єктах ведення політичної боротьби стан напруженості не може не залишатися високим.

Протестна поведінка

Як уже відмічалось, серед обраних до поглибленого аналізу груп респондентів, що віднесені до ядра, близько дев'яноста відсотків оцінюють ситуацію в країні як «напружену» або «критичну, вибухонебезпечну». Запитання щодо стану справ у країні можна водночас розглядати як проєктивне, таке, що відображає внутрішній стан суб'єкта оцінки. Тобто можна прогнозувати, що респонденти ядра на дев'ять десятих перебувають у стані готовності до переходу від латентної напруженості до поведінкових форм протесту.

Про високий рівень готовності до протестних дій свідчать також такі ознаки, як низький матеріальний статок приблизно половини респондентів, актуальне на час опитування невдоволення становищем у суспільстві (три п'яті учасників ядра є невдоволеними) та життям в цілому (понад 50%). Матеріальні нестатки, соціальна депривація, недовіра до владної еліти, політична безвихідь – серйозні підстави для того, щоб прагнути щось змінити.

Не варто, однак, передавати кути меду та зображувати усе виключно чорними фарбами. Так, з погляду міри задоволеності життям, близько 30% задоволені тим, як воно складається; хоча заможно живе менше одного відсотка, вважають, за самооцінкою, свій рівень матеріального добробуту середнім майже половина опитаних. Приблизно третину складають ті, хто вважає себе за самооцінкою середнім класом.

Тому не була великою несподіванкою суперечлива оцінка готовності населення до протестних форм соціальної поведінки (див табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей щодо прийнятності протестних стратегій поведінки у співвіднесенні з виділеними ядром і периферією, 2017, %

	Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	Важко сказати	Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	ВСЬОГО
ядро	34,0	23,9	42,0	100,0
периферія	42,6	30,8	26,6	100,0

Провідною серед респондентів ядра виступає «протестна» група (42% опитаних). Але досить численною залишається частина опитаних, налаштована на збереження за будь-яку ціну громадянського миру і спокою. Слід відмітити, що досить великою є група тих, хто не визначився, тобто резерв, з якого насамперед можуть рекрутуватись як перші, так і другі.

Серед респондентів периферії картина протилежна: провідною є орієнтація на збереження громадянського миру (42,6%), помітно менша кількість тих, хто налаштований, за самооцінкою, на активні дії (26,6%). Тут резерв для збільшення тієї чи тієї групи ще більший (30,6%), що робить ситуацію нестійкою, а громадську думку – динамічною, схильною до різких перепадів. Тобто висновок про 90-відсоткову готовність трансформувати напруженість у протестні дії не йдеться. Однак цілком імовірна несподівана хвиля масових протестів, спровокована якимось емоційно насиченим чинником (наприклад, гучною подією), бо соціальна база для цього цілком склалася.

Утім, під час інтерпретації протестно налаштованої частини респондентів варто звернути увагу на відповіді по ряду інших запитань. Зокрема, коли йдеться про те, наскільки можливі зараз у місті чи селі, де проживає респондент, масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав, більшість респондентів і ядра, і периферії вважає малоімовірною (приблизно 56%). Водночас серед респондентів ядра чимала кількість тих, хто вважає такі виступи можливими (28,9%), значущо більша (на рівні 1%), ніж серед респондентів периферії (19,5%).

Якщо ж ми згадаємо класичне запитання, на застосуванні якого при вивченні протестної поведінки наполягав Ю. Левада, а саме: «Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?», то на позитивну відповідь спромоглися менше чверті опитаних з числа респондентів ядра (23,6%) і лише кожен шостий з респондентів периферії (15,9%). Окрім кількісних показників, показовими є і форми протестної поведінки, до якої схиляються учасники опитування. Так, серед протестно налаштованих респондентів ядра основною формою виразу своїх настроїв виступає така «зручна» форма, як «збирання підписів під колективними петиціями» (34,8%), що на відміну від страйку, пікетування чи голодування не потребує великих особистих зусиль чи обмежень. Зауважимо, що і серед респондентів периферії ця форма є найпопулярнішою (26,6%). А з огляду на той рівень довіри до владних інститутів, який висловлюють учасники опитування, незрозуміло, чи є якийсь сенс у адресуванні їм петицій (хіба що у відпрацьовуванні протестантами механізмів консолідації).

Свою пасивність і ядро, і периферія однаковою мірою (понад третини опитаних) мотивують тим, що жоден із заходів протесту не видається ефективним і припустимим настільки, щоб узяти у них

участь. Нарешті, коли запитати про реальний досвід протестних дій, який здобули учасники опитування протягом останнього року, виявляється, що у протестних практиках брали участь у кожній з виділених груп приблизно 15%, що не перевищує значення у середньому по виборці (15,7%). Але хоча ці дані помітно скромніші від декларованих превалюючих протестних намірів, цими настроями не варто нехтувати.

З наведених даних досить чітко видно, що показники вербальної протестної поведінки у три з половиною рази вищі від показників реальних дій. В інтервалі між цими двома екстремумами якраз і відбувається наростання напруженості та формування готовності до переходу від латентної стадії до поведінкової.

Розширення ядра

Досі ми виділяли серед респондентів, що дали оцінку соціальним агентам, що своїми діями чи бездіяльністю сприяли погіршенню ситуації в Україні, певне ядро, беручи за основу його утворення те, що хоч би одна з наданих відповідей називає серед таких агентів владну еліту; зіставляючи характеристики цього ядра з характеристиками тієї підвиборки респондентів, що утрималися від звинувачень на адресу очільників держави, ми намагалися відстежити, чи є розбіжності у ставленні цих двох груп до подій і процесів громадського життя. Такі розбіжності зафіксовано і, підводячи підсумки проведеного аналізу, ми ще раз на них наголосимо. Але настав час згадати, що так зване ядро не є в жодному смислі монолітом, це конгломерат, утворений на платформі невдоволення урядом. Найбільші групи, з яких він складається, отримали назви «антивладних», «супротивників політиків» і «антиолігархату». Обсяги цих груп, як пояснювалося, здебільшого накладаються один на один; однак у ряді випадків між ними виникає значуща (на рівні 1%) різниця в характеристиках, думках і оцінках, зумовлена тією частиною респондентів, що не входить одночасно в обидві групи. Прослідкуємо ці відмінності.

Насамперед привертає увагу деяка нерівномірність розподілу цих груп по регіонах. Якщо представництво таких регіонів, як Центр і Південь, є пропорційним, то у разі з «антивладними» доводиться говорити про зміщення у бік Сходу за рахунок Заходу: на Сході країни «антивладних» проживає 32,8%, тоді як «антиолігархат» представлений значущо (на рівні 1%) менше – 26,6%; і навпаки, на Заході мешкає всього 19,4% «антивладних», але 25,3% «антиолігархату». На наш погляд, це не випадковість, а показник більшої невдоволеності політикою вищої української влади у Східному регіоні країни. Такий висновок підтверджується й оцінками діяльності П. Порошенка на посаді Президента України: найнижчу з можливих оцінку в 1 бал за десятибальною шкалою він здобув саме в «антивладних», а в межах 1–3 балів його оцінили понад дві третини (75,1%) з них; оцінки «антиолігархату» хоч і не набагато, але принаймні значущо (на рівні 1%) різняться: вони склали відповідно 33,2% і 67,6%.

Песимізм в оцінках діючої влади простежується і в ставленні до влади і способів її демократичного обрання взагалі: серед «антивладних» значуще вищий відсоток тих, хто не сподівається на вибори, тому що не вірить, що від їх результатів зміниться їхнє життя – 42,2%, якщо порівняти його з таким же показником у «супротивників політиків» та «антиолігархату», в яких він складає 36,3% та 36,2%.

«Антиолігархат» вважає, що ефективним інструментом зниження соціальної напруженості стало б викорінення корупції у владній верхівці країни (винні мають відбувати реальне покарання) – у цьому переконано майже три чверті з цієї групи респондентів (71,8%); близькими до них є погляди «супротивників політиків» – 69,6%. Більшість «антивладних» налаштована так само, але порівняно з першою з названих груп кількість їх значущо (на рівні 1%) менша і складає 65,4%. Можна припустити, що серед «антивладних» порівняно більша частка зневірених або нігілістично настроєних респондентів. В усякому разі варто констатувати, що саме серед «антивладних» найвищий відсоток повністю незадоволених життям людей – 18,3%, тоді як серед «супротивників політиків», наприклад, він значущо менший – 15,8%.

Згідно з проведеним аналізом емпіричних даних ми дійшли таких висновків:

- соціальна ситуація щодо погіршення стану справ у сучасному українському суспільстві з погляду висловлених громадською думкою оцінок не є безсуб'єктною; навпаки, до її формування причетне широке коло соціальних суб'єктів;

- розподіл соціальних акторів за ступенем негативного впливу на суспільну ситуацію має дрібнодисперсний характер за одночасного існування певного ядра; незначний характер такого впливу є властивим таким соціальним агентам, як інтелігенція, релігійні діячі, журналісти й блогери, основна ж маса акторів має вплив на рівні 13–20 відсотків;

- не можна пов'язати погіршення ситуації в країні, що веде до зростання соціальної й насамперед політичної напруженості, з дією чи бездіяльністю винятково якогось одного соціального суб'єкта, це результат взаємодії багатьох агентів;

- тим не менше не можна не відмітити існування ядра акторів, чия діяльність чи бездіяльність зчиняють найбільший негативний за результатом вплив на стан напруженості; до них належать такі соціальні актори, як найвища владна еліта країни, представники політичного істеблішменту та олігархи;

- негативний вплив цих соціальних акторів згідно з заміром громадської думки є комплементарним, взаємопов'язаним – досить сказати, що якщо кількість тих, хто вбачає витоки нинішньої ситуації в діяльності очільників держави, за 100 відсотків, то 80,2% водночас вважають винними олігархів, а ще 77,5% – політиків; на нашу думку, це дає певний кумулятивний ефект, що підтверджується незначною диферен-

ціацією розподілів відповідей респондентів щодо нагальних проблем життя українського суспільства;

– порівняно з рештою респондентів, що не вбачають вини очільників держави в зростанні напруженості (в нашій термінології «периферією») ядро при схожих соціально-демографічних, освітніх, статевих, поселенських параметрах має ряд стійких відмінностей: в економічних, політичних, культурно-ціннісних орієнтаціях, протестній налаштованості тощо, які можна загалом оцінити як прояв принципової незгоди з державним курсом, успіхи й досягнення якого так само неприйнятні, як і невдачі; на наш погляд, причиною є належність до ядра групи «затятих», що сприймають українську дійсність з позицій незмінних симпатій до Росії;

– основним чинником, що об'єднує переважну частину респондентів ядра в її оцінках стану справ і міри напруженості, є протестна налаштованість, яка своєю чергою ґрунтується на невдоволенні як власними умовами життя (доходами, соціальним статусом), так і внутрішньою та зовнішньою політикою, тотальній недовірі до політичних партій;

– разом з тим є певні відмінності в орієнтаціях тих, хто обрав три основні типи відповідей і віднесені до ядра: найбільш критичними, нетолерантними та ситуативними видаються ті, хто вважає суб'єктами негативних змін очільників держави, їм властива більшою мірою ворожа налаштованість до обраних векторів розвитку України; характерним також є порівняно більша представленість у Східному регіоні країни.

Список використаної літератури

1. Мартинюк І. Уявлення населення України про чинники соціальної напруженості. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 4 (18). Київ: ІС НАН України, 2017. С. 115–121.

Мартынюк И. О., Соболева Н. И. Агенты социальной напряженности в социологическом измерении

В статье обосновывается актуальность выяснения для современного этапа общественной жизни украинского общества закономерностей процессов возникновения и динамики социальной напряженности, причин и последствий отклонений ее уровня от «нормальных значений», того, каким образом аккумулируется энергия эмоционально-психологических состояний социального субъекта, влияя на степень социальной стабильности, как предотвратить деструктивные проявления нарушения сложившегося социального порядка. На основании данных мониторинга общественного мнения, проводимого Институтом социологии НАН Украины с 1992 г., доказано, что основным фактором, объединяющим большую часть респондентов в ее оценках состояния дел и меры напряженности, является протестная настроенность, которая, в свою очередь, основывается на недовольстве как собственными условиями жизни, так и внутренней и внешней политикой, тотальном недоверии политическим партиям.

Напряженность является сложным, полиморфным и многоаспектным феноменом социальной действительности. Природа факторов, которые ее создают, является разноплановой, и тем более разнообразны, собственно, сами факторы, в частности их конфигурации, которые приводят к тому или иному состоянию напряженности. Однако общей чертой различных видов напряженности, независимо от форм ее проявления, этапов, стадий существования, является существование определенных субъектов (актеров, агентов), с чьими интересами, потребностями, целями и действиями связывается определенное состояние напряженности.

Исследование свидетельствует о существовании большого спектра проблем и наличии целой группы социальных агентов, имеющих сравнительно слабую связь с состоянием напряженности, которое, однако, по случаю может развернуться в довольно масштабные социальные действия, переводя состояние социальной напряженности в состояние социального конфликта под влиянием даже случайного эмоционально ярко окрашенного фактора.

Ключевые слова: социальная напряженность, агенты социальной напряженности, причины социальной напряженности.

Martyniuk I., Soboleva N. Agents of social tension in the sociological dimension

The article substantiates the relevance of ascertaining for the modern stage of social life of Ukrainian society the laws of the processes of occurrence and dynamics of social tension, the causes and consequences of deviations of its level from "normal values", how the energy of emotional-psychological states is accumulated social subject, affecting the degree of social stability, how to prevent destructive manifestations of violations of the existing social order. Based on the data of public opinion monitoring conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine since 1992, it has been proved that the main factor uniting the majority of respondents in its assessments of the state of affairs and measures of tension is the protest mood, which, in turn, is based on dissatisfaction with both their own living conditions and domestic and foreign policies, and total distrust of political parties.

Tension is a complex, polymorphic and multifaceted phenomenon of social reality. The nature of the factors that create it is multifaceted, and even more diverse are the factors themselves, including their configurations, which lead to a state of tension. However, a common feature of different types of tension, regardless of its forms, stages, stages of existence, is the existence of certain actors (actors, agents), whose interests, needs, goals and actions are associated with a certain state of tension.

The study shows the existence of a wide range of problems and the presence of a whole group of social agents who have a relatively weak relationship with the state of tension, which, however, can turn into quite large-scale social actions on occasion, translating the state of social tension into a state of social conflict under the influence of even a random emotionally brightly colored factor.

Key words: social tension, agents of social tension, causes of social tension.